

URUSALİMUM VE AMARNA MEKTUPLARINA GÖRE DEVLETLERARASI
İLİŞKİLERDEKİ YERİ

URUSALİMUM AND ITS PLACE IN THE INTERNATIONAL RELATIONS
ACCORDING TO AMARNA LETTERS

CEMAL YILMAZ * ŞEYMA AY ARÇIN**

Öz: IV. Amenhotep tarafından kurulan Amarna kenti hem dini bir merkez hem de Mısır'ın Ön Asya devletleri ile olan ilişkilerinin yürütüldüğü bir diplomasi üssü olması bakımından oldukça önemlidir. Kentin adı araştırmacılar tarafından "Amarna Dönemi" şeklinde özel bir döneme isim olarak da verilmiştir. Kentteki arşivden ele geçen Akkadca çivi yazılı mektuplar bizlere Mısır'ın Suriye yönünde nasıl bir hâkimiyet kurduğunu göstermektedir. Amarna diplomasisini ise Hitit, Mitanni, Asur, Babil, Alaşia, Arzava gibi büyük devletler ile Suriye-Filistin bölgesinde yer alan kent devletlerinin Mısır'la olan mektuplaşmaları oluşturmuştur. Bu mektuplar geçmişten günümüze süreklilik arz eden bir durumu gözler önüne sermektedir: Suriye-Filistin bölgesinde bitmek bilmeyen mücadeleler. Bir kent devleti olduğu anlaşılan URUSALİMUM da bu mücadelelerden payını almıştır. Bu kentin yöneticisi ise Mısır kralı tarafından tahta geçirilen 'Abdi-Heba'dır. Onun mektuplarının ana konusunu Doğu Akdeniz'deki Mısır askeri gücünün zayıflaması sonucu bölgedeki yerel krallıklar arasında baş gösteren mücadeleler ve 'Apiru sorunu oluşturur. Bu çalışmanın amacı Kudüs bölgesinde yerel bir kent devleti olan URUSALİMUM ve siyasi hayattaki konumu ve onun komşuları ile olan ilişkilerini Amarna Mektupları'nın verdiği bilgiler ışığında ortaya koyup bölgedeki mücadelenin tarihi sürekliliğine, bölgenin eski çağından bir bakış açısı yansıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: URUSALİMUM • Kudüs • 'Abdi-Heba • Amarna • Geç Tunç Çağında Doğu Akdeniz • 'Apiru

Abstract: The city of Amarna, founded by Amenhotep IV, is very important in that it is both a religious center and a diplomatic base in which Egypt's relations with the Asian states are carried out. The name of the city was also given by the researchers as a special period in the form of "Amarna Age". Akkadian cuneiform letters from the archive in the city show us how Egypt dominated Syria. Amarna diplomacy was formed by the correspondence between Egypt and the states such as Hittite, Mitanni, Assyria, Babylon, Alaşia, Arzava and the city states in the Syrian-Palestinian region. These letters reveal a continuing situation from past to present: endless struggles in the Syrian-Palestinian region. URUSALİMUM, which is understood to be a city state, also got its share. The ruler of this city is 'Abdi-Heba', which was put to the throne by the Egyptian king. The main subject of his letters is the struggles between the local kings in the region as a result of the weakening of the Egyptian military power in the Eastern Mediterranean and the problem of "Apiru". The aim of this study is to reveal the perspective of URUSALİMUM and its political life and its relations with its neighbors in the light of the information provided by the Amarna Letters and reflect a historical perspective on the historical continuity of the struggle in the region.

Keywords: URUSALİMUM • Jerusalem • 'Abdi-Heba • Amarna • Eastern Mediterranean in the Late Bronze Age • 'Apiru

* Dr., Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Denizli.

0000-0003-3475-054X | cemalyilmaz_64@hotmail.com

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Denizli.

0000-0002-1356-6180 | seymaay@gmail.com

Bu makale Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı'nda (İzmir, 8-9 Kasım 2019) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

1. URUSALİMUM İsminin Kökeni

Günümüzde Kudüs olarak adlandırılan kentin adına URUSALİMUM şekliyle ilk kez MÖ XIX-XVIII. yüzyıla tarihlenen¹ Mısır kökenli bir ritüel uygulamada rastlanmıştır. Araştırmacılarca “*Lanetleme Metni*” olarak isimlendirilen ritüel grupta yer alan yazmalarda kentin adının “*Rws3mm*”² şekliyle kaydedildiği belirtilmektedir³. Bedduanın ve onun işaret ettiği ilgilinin isminin yazıldığı seramiklerin parçalanması suretiyle⁴ düşmanın gücünün de yok edileceğine inanılan bu ritüelde URUSALİMUM idarecisi⁵ Mısır ülkesinin düşmanları arasında gösterilmektedir. Ritüelin Mısır’ın doğu Akdenizli beylerden topladığı yüksek vergi karşısında isyana kalkışıp Mısır kervan yollarına saldıran bu beyleri hedef aldığı düşünülmektedir⁶. Berlin Müzesinde sergilenen ritüele ait parçanın üzerinde kentin yöneticisi olarak Yaqar-’Ammu ve Setj-Anu kaydedilmiştir:

“*Kudüs*⁷ *Hükümdarı, Yaqar-’Ammu ve onunla birlikte olan bütün uşakları; Kudüs Hükümdarı, Setj-Anu ve onunla birlikte olan bütün uşakları...*”⁸.

Yukarıdaki paragraftan da anlaşıldığı üzere, unvanları hükümdar olarak kaydedilmiş iki farklı ismin aynı yer ile anılması, bir kentte iki yönetici mi var sorusunu akla getirmektedir. J. A. Wilson bunun aynı kişinin iki farklı dille yazılmış ismi olduğunu ifade ederken, birinci ismin semitik kökenli olduğunu belirtip, ikincisine şüpheyle yaklaşmıştır⁹. “Setj” isminin Mısır dilini çağrıştırmaması sebebiyle ikinci ismin Mısır dilinde olabileceği düşünülebilir.

MÖ XIV. yüzyıla kadar yazılı kaynaklarda Kudüs ile ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Nitekim *Amarna Diplomasisi* sayesinde kent hakkında yeniden, bu sefer oldukça kapsamlı bir şekilde bilgi ediniriz. Kentin adı Amarna mektuplarında “*KUR URU Ū-ru-sa-lim*”, yöneticisi de ‘Abdi-Heba¹⁰ (İR-ḥe-ba¹¹) olarak kaydedilmiştir¹². Bununla birlikte Demir Çağı’na tarihlenen Şam ve Asur kralıkları yazılı kaynakları da Kudüs ve çevre kentler hakkında bilgi verir. Şam Kralı Hazael’e ait olduğu düşünülen Tel Dan Steli’nde kentin adı *Davud’un Evi* olarak kaydedilmiştir¹³. Öte yandan Asur kralı Sanharib (MÖ 705-681) Yahuda Kralı Hizkiya Kudüs kralı iken bölgeye sefer yapmış¹⁴, Sanharib’in bu seferi anlattığı yıllıklarında da kentin adı *URU.ur-sa-li-im-ma* şeklinde kaydedilmiştir¹⁵.

¹ Brüksel Grubu ve Berlin Grubu olarak isimlendirilen metinlerin tarihlemeleri hakkındaki tartışmalar için bk. Tor 2006, 64-65.

² Grabbe 2003, 146; Tryl 2007, 165.

³ Sawah 2003, 125.

⁴ Mieroop 2019a, 107.

⁵ Ritüel metnindeki URUSALİMUM ifadesinin bir kent için değil bir bölge veya topluluğa atfen kullanıldığı hakkındaki görüş için bk. Tor 2006, 70.

⁶ Sawah 2003, 125.

⁷ Aşağıda künyesi verilen metinde söz konusu yer “Jerusalem” olarak çevrildiği için Kudüs olarak belirttik.

⁸ Wilson 1992, 328-329.

⁹ Wilson 1956, 157.

¹⁰ Kelime “Hurri tanrıçası Hepat’ın hizmetkârı” anlamına gelmektedir. Bk. Mackey 2007, 108; Na’aman 2011, 34.

¹¹ Hess 1993, 244; Na’aman 2011, 33.

¹² Rainey 2015, 1110.

¹³ Ay-Arçın 2017, 6.

¹⁴ Ay-Arçın 2017, 18-25.

¹⁵ RINAP 3/1 no.4 48, 52, 55; RINAP 3/1 15 iv 2, 18, 2’; RINAP 3/1 16 iii 70, iv 9, 25; RINAP 3/1 17 iii 34, 53, 69;

Orta Tunç ve Demir Devri yazılı kaynaklarında rastladığımız URUSALİMUM isminin yanı sıra tartışmalı bir isimlendirme de Yaratılış 14:18'de *Salem Krallığı* bahsinde karşımıza çıkmaktadır¹⁶. Gammie'nin Lewy'den aktardığı üzere Salem tıpkı Harran, Nahur ve Anat gibi önceleri burada tapınıldığına inanılan tanrının adı ile anılan kentlerdir. Hatta tanrı Salem'in önemi bölgede öylesine yaygındır ki; Asur kralı I. Adad Nirari kendi oğluna bu tanrının ismini vermiştir: Şulmanu-Asarid (Şalmanassar) "Şulmanu tanrılarının ilkidir"¹⁷. Salem'in ise, İsrail bir krallık olarak kurulduğunda Filistin'in güneyinde yaşayan ve krallığının başşehri Kudüs'te kalabalık bir nüfusa sahip olan Yebus kavminin baş tanrısı olduğu belirtilir¹⁸. Yine İbranice "yerûşalayim" (יְרוּשָׁלַיִם) kelimesinin Kenan orijinli bir kelime olduğu belirtilirken, bunun "yrw" kurmak ve "šlm" batı sami kökenli baş Tanrı Salem kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir¹⁹. Buradaki šlm kelimesinin Ugarit orijinli "Zarif ve Güzel Tanrılarının Doğuşu (iqra.ilm.n'[mm]²⁰)" isimli mitte geçen *Šhr* (Seher/Şafak) ve *Šlm* (Gecenin Selameti) isimli tanrılardan geldiği ileri sürülmüştür²¹. Buna göre URUSALİMUM "Tanrı Salem'in kurduğu kent" anlamındadır²². Akadca, Asurca, İbranice tüm bu isimlendirmeler bugün dilimizde kullandığımız Kudüs isminin Semitik kökenine işaret eder.

2. Ana Hatları ile Mısır'ın Doğu Akdeniz Politikası

Doğu Akdeniz diğer bir ifade ile Suriye-Filistin bölgesi Mısır'ın Eski Krallık ve Orta Krallık zamanlarında kent devletlerinden müteşekkil olup, özellikle burada yer alan Biblos kentindeki sedir ağaçlarından elde edilen kereste sebebiyle inşaat faaliyetlerinden yüksek oranda gelir elde eden, ekonomik anlamda zengin bir yapıya sahipti²³. Merkezi bir yapılanmanın olmadığı bölge yukarıda da belirtildiği üzere, sahip olduğu ekonomik gelirleri sebebiyle büyük devletlerin hedefi olmaktan kaçmamıştır. Bilindiği üzere Orta Tunç Çağı boyunca Halep'ten Aşkelon'a kadar uzanan topraklarda Amurru krallıkları yayılmıştı. Hiksosların Mısır'ı işgal etmesi, Suriye ve Babil'deki Amurru krallıklarının Hitit yükselişi ile çöküşe geçmesi Orta Tunç Çağı'ndan Son Tunç Çağı'na uzanan dönemde yaşanan iki önemli olaydır. Aynı dönemde Mitanni Devleti gücünü arttırarak Yakınoğu'nun önemli devletleri arasında yer almaya başlamıştır²⁴. Doğu Akdeniz bu dönemde Hitit, Mitanni, Babil ve Asur gibi büyük devletlerin tüm yönleriyle etkide buldukları bir sistemin merkezi haline gelmiştir²⁵. Mısır'da 18. Sülale'nin hâkimiyetine kadar, Mitanniler Kuzey Suriye'deki egemen güçtür. 18. Sülale ile birlikte hem Kuzey Suriye hem Doğu Akdeniz Mitanniler ile Mısırlılar arasında cereyan eden mücadelelere sahne olmuştur²⁶. 18. Sülale firavunu III. Tutmosis zamanında Suriye-

RINAP 3/1 18 iii 11, 28; RINAP 3/1 19 i' 7'; RINAP 3/1 22 iii 15, 28, 40; RINAP 3/1 23 iii 13, 25, 35.; RINAP 3/2 no. 46 27a, 29, 31; no.140 12.16.19.

¹⁶ Gammie 1955, 83.

¹⁷ Gammie 1955, 94-95.

¹⁸ Holland 2010, 207.

¹⁹ King 1992, 4328.

²⁰ Lewis 1997, 208.

²¹ Gray 1949, 73.

²² King 1992, 4328.

²³ Mieroop 2019a, 72, 114.

²⁴ Cohen 2019, 246.

²⁵ Mieroop 2019a, 149.

²⁶ Mieroop 2019b, 145-146.

Filistin bölgesindeki kent devletleri, Mısır'ın bölgedeki garnizonu Şaruhen garnizonuna karşı ayaklanmış, Mısır'ın müdahalesi karşısında ise düşman birlikleri Megiddo kentine sığınmışlardır. Mısır kralının Megiddo mevkiinde gerçekleşen savaşı galip olarak tamamlamasının ardından bölgenin diğer güçlü devletleri Hitit, Babil ve Asur, Mısır kralına tebriklerini iletmek için elçiler yollamışlardır²⁷. Bu gelişmeden itibaren bölge, Mısırlılar tarafından etnik bir kökene aidiyet bildirircesine Hurilerle işaret eden Hor (*H3r*) Ülkesi olarak anılmıştır²⁸. Ayrıca bölgedeki Mısır hâkimiyeti burada üç garnizon merkezinin kurulması ile sağlamlaştırılmıştır: Suriye'nin merkezi olan "Kumidi"; Filistin sahil şeridinin güneyini işaret eden "Gaza"; Amurru bölgesinin merkezini oluşturan ve Suriye sahillerini işaret eden Şumur(a)²⁹. Hemen akabinde ise Mitanni Devleti komşuları Hitit ve Asur devletlerinin tehdidi altında olması sebebiyle güney sınırlarını güvence altına almak için Mısır ile anlaşma yoluna gitmiş, bu anlaşmayı pekiştirmek amacıyla da IV. Tutmosis bir Mitanni prensesi ile evlenmiştir³⁰. Bu barış ortamı etkisini Amarna Dönemi'nde de hissettirmiştir.

Amarna Dönemi'nde bölgedeki Mısır egemenliği vasallar aracılığı ile sağlanmıştır. Yazılı kaynakların belirttiğinin aksine Kenan coğrafyasındaki Mısır etkisi, arkeolojik olarak yeteri kadar açıklanamamıştır. Nitekim Bet Şan kenti buna örnek olarak gösterilebilir. Bet Şan kenti Mısır'ın bir üssü olmasına rağmen buradan çıkarılan seramik parçalarının çok azı Mısır üslubunu, kahir ekseriyeti ise Kenan Bölgesi'nin özelliklerini yansıtmaktadır. Pensilvanya Üniversitesi tarafından yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılmış olan bir silindir mühür de Ginti-Kirmil idarecisi Taği tarafından Şem kenti idarecisi Lab'ayu'ya gönderilen bir mesajı içermesi sebebiyle Bet Şan kentinin Amarna Dönemi boyunca bir Mısır vasalı olarak hizmet ettiğini göstermektedir³¹.

Amarna Dönemi krallarından IV. Amenhotep'in gündemini Mısır dinindeki reformların oluşturması sebebiyle Mısır, Kuzey Suriye ve Doğu Akdeniz'de etki kaybederken Hitit imparatoru I. Şuppiluliuma askeri faaliyetleri ile söz konusu bölgelerde hâkimiyet mücadelelerinin yeniden başlamasına sebep olmuştur. Devletlerarası yazışmalar sayesinde Geç Tunç Çağı'nın bu özel dönemi hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Hatta öyle ki Doğu Akdeniz'in güneyindeki Kenan Bölgesi'nin (^{URU}Kİ-in-a-ni) tarihi hakkında en detaylı yazılı bilgiler-o zamana değin hiç olmadığı kadar-gün yüzüne çıkarılmıştır³².

Buna karşılık 19. ve 20. Süllalelerin idaresi döneminde Kenan topraklarında Mısır hâkimiyeti git-tikçe kuvvetlenmeye başlamıştır. II. Ramses, Yafo garnizonunu yeniden kuvvetlendirmiş, I. Seti ise Bet Şan'da yeni bir yerleşim kurdurmuştur. II. Ramses, II. Merneptah ve III. Ramses dönemlerinde özellikle Güney Kenan topraklarında hem Mısır hem Kenan üslubundaki buluntulara rastlanan tahkimli kentler kurulmuştur. Bu tahkimli kentlerdeki bazı binaların "*vali konutu*" olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Bölgedeki Mısır egemenliği MÖ XII. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar tespit edilmiştir³³.

Son Tunç Çağı boyunca Mısır Krallığı'nın Kenan topraklarındaki varlığı, aynı dönemdeki Nub-

²⁷ Mieroop 2019a, 160.

²⁸ Lipiński 2016, 125.

²⁹ Pfoh 2016, 21.

³⁰ Mieroop 2019a, 160.

³¹ Bunimovitz 2019, 266-268.

³² Grabbe 2016, 17.

³³ Bunimovitz 2019, 268-269.

ya bölgesindeki kolonileşmeden farklı bir tür emperyalizm olarak değerlendirilmektedir. Bunimovitz'in Higginbotham'dan aktardığı üzere Kenanlı idareciler kendilerinden üstün gördükleri Mısır kültürünü hemen hemen her yönüyle benimseyerek otoritelerini arttırmış ve bu durum onların *bir şekilde* statü sahibi olmalarını sağlamıştır. Buna karşılık yine Bunimovitz'in Ellen Morris'ten aktardığına göre de Higginbotham'ın görüşleri delil sunma, Mısır üslubundaki kalıntılara rastlanan yerleşimlerin yokluğu ve buluntuların niteliğinin (öykünme ya da ticaret) tam ortaya konamaması gibi sebeplerden dolayı yetersiz kalması nedeniyle kuşkuyla değerlendirilmelidir. Öte yandan Bunimovitz'in Ido Koch'tan aktardığına göre de yerel seçkinlerin imparatorluğa entegrasyonu imparatorluk gücünün tesis edilmesi bakımından önemlidir. Ona göre emperyalist güç kendi gücünü dayatırken, idaresini sağlamlaştırmak için yerel seçkinleri kendi motifleri ile kabul etmiştir. Ancak Nubya'dakinin tersine Kenan Bölgesi'nde kentleşmiş ve politik olarak devletleşmiş bir yapı ile karşılaşan Mısır güçleri bunu değiştirme yoluna gitmemiştir. Hatta bölgedeki Mısır garnizonları Amarna mektuplarından da takip edilebildiği üzere Kenanlı yerel seçkinlerce korunmaktadır. Böylelikle bölgede Mısır tarafından “*dengeli bir emperyalizm*” oluşturulduğu ileri sürülmektedir. Hatta öyle ki Mısırlı temsilciler Kenan kültürünü bile benimsemişlerdir. Bu etkileşim Hiksosların Mısır'dan kovulmasıyla birlikte en zirve noktasına ulaşmıştır. Aslında hangi kültürün kimi etkilediği, Mısırlılaştı mı ya da Kenanlılaşmış mı olduğunu belirlemenin oldukça güç olduğu bildirilmektedir³⁴. Esasında bu kültürel karmaşa, bölgenin Ön Asya kara ve deniz ticareti ağının en işlek noktalarından biri olması sebebiyle doğal bir sonuç olarak da düşünülmelidir.

3. Eski Ön Asya'nın Diploması Devrimi: Amarna Dönemi

Orta Mısır'da yer alan ve günümüzde Tell el-Amarna olarak anılan kentte 1887 yılında köylülerin bir şekilde gün yüzüne çıkarttığı kil tabletlerin Eski Önasya tarihinin en detaylı bilgilerini ihtiva ettiği yapılan çalışmalar ile ortaya konmuştur³⁵. 382 adet kil tablettten oluşan bu katalog, mektupların alıcıları ve göndericilerinin hükümdarlık dönemleri esas alındığında Son Tunç Çağı'na, daha net ifade etmek gerekirse MÖ 1390-1322 yıllarına arasına tarihlenmektedir. Söz konusu tarih aralığında Mısır'da Yeni Krallık Dönemi Firavunları III. Amenhotep, IV. Amenhotep, Smenkhare ve Tutankhamon yaşamıştır³⁶. Amarna Dönemi'ni kısaca “Eskiçağ tarihinde uluslararası ilişkiler döneminin ilk defa en yoğun şekilde yaşandığı bir evre” olarak ifade etmek mümkündür. Bu dönemin en önemli kişisi yapmış olduğu inanç reformuyla ünü çağları aşan IV. Amenhotep'tir. Bu firavunun Atonizm adı verilen inanç reformunu hayata koymak için kurduğu Akhetaten kenti Amarna Dönemi'nde yapılan uluslararası yazışmaların da merkezi olmuştur.

Hemen hemen tamamına yakını diplomatik içerikli mektuplardan oluşan bu katalog içerisinde destanlar ve yazmanların eğitimi ile ilintili hece ve sözcük listeleri, edebi metinler de yer almaktadır³⁷. Yazışmalarda kullanılan dil Akadlar zamanından beri Yakındoğu toplumları arasında yaygınlaşmış olan Akadca'dır³⁸. “Büyük Devlet-Küçük Devlet” kavramlarının mektuplardaki selamlaşma formleri³⁹ dolayısıyla tanındığı bu dönemin büyük devletleri Mısır, Babil, Mitanni ve Hititler⁴⁰

³⁴ Bunimovitz 2019, 269-275.

³⁵ Bryce – Ress 2016, 131.

³⁶ Yılmaz 2020, 12.

³⁷ Izre'el 1997, 2.

³⁸ Moran 1992, xv-xix.

³⁹ Ay-Arçın – Küçükbezci 2018, 32-36.

iken küçük devletler ise aralarında ‘Abdi-Ḥeba’nın idaresindeki ^{URU}SALİMUM’un da yer aldığı Son Tunç Çağı’nda Suriye-Filistin boyunca uzanan kent devletleridir.

4. Amarna Mektupları’nda ^{URU}SALİMUM

Amarna Arşivi’nden ‘Abdi-Ḥeba’ya ait yedi mektup gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu mektuplar aşağıdaki tabloda EA mektup numarası kısaltmasıyla, göndereni, alıcısı ve hitap şekliyle izah edilmiş olup mektuplarda alıcı konumundaki Mısır kralının adı anılmamaktadır.

‘Abdi-Ḥeba’nın Amarna Arşivi’ndeki Mektupları			
EA NO.	Gönderen	Alıcı	Kullanılan Hitap Şekli
EA 285	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Krala, benim efendime.
EA 286	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Krala, benim efendime.
EA 287	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Krala, benim efendime.
EA 288	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Krala, efendime, benim güneş tanrım.
EA 289	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Krala, benim efendime.
EA 290	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Krala, benim efendime.
EA 291	‘Abdi-Ḥeba	Mısır kralına hitaben (isim yazılmamış)	Hitap kısmı hasarlı ⁴¹ .

4.1. EA 285⁴²

1-4 “Kralıma, efendim, ‘Abdi-Ḥeba hizmetkârın şöyle söyler: Kralım, efendimin ayaklarına yedi kere ve yedi kere kapanırım.

5-6 *Bak, ben bir şehir hâkimi değilim, ben kralımın bir askeriyim, Efendim.*

7-8 *Niçin kral, benim efendim benim elçimi bana geri göndermiyor?*

9-14 *Bu sebepten, Yenḥamu bir kuvvet gönderdi ama o çekildi, ben, kendim, onu uzağa gönderdim. Bu sebepten kralım hizmetkârı ‘Abdi-Ḥeba’yı dinlesin.*

15-19 *Düzenli bir birlik yoksa kralım, efendim bir şef göndersin ve şehir yöneticilerini tüm ülkelerden kendisine almasına izin versin.*

20-25 *Onların bizden ayrıldığı hakkında kral bilgilendirilsin. Ve kralın şefi, Addaya’ya bağlı olan garnizonun adamları, onların evlerine sahip oldular.*

26-31 *Öyleyse kral onlara dikkat etsin, ve o benim elçimi hızlıca göndersin, [...] zaman kuvvet [.....].”*

Mektubuna efendisine itaatini bildiren ifadelerle başlayan ‘Abdi-Ḥeba 5.-6. satırlarda “*Bak, ben bir şehir hâkimi değilim, ben kralımın bir askeriyim* (‘LÚ’ ú-i-ú), *efendim*” diyerek sanki bir durumdan şikâyet etmektedir. İleriki mektuplarda da göreceğimiz üzere iki önemli sorunundan biri olan ‘Apiru⁴³ kaynaklı bir durumdan bıkkınlık yaşayan ‘Abdi-Ḥeba kentteki bütün sorumluluğunun onda

⁴⁰ Memiş 2003, 95.

⁴¹ Bu tablo Mynářová, 2007; Rainey 2015 ve Moran 1992 esas alınarak oluşturulmuştur.

⁴² Rainey 2015, 1105.

⁴³ Amarna mektuplarından da çok açık bir şekilde anlaşıldığı üzere ‘Apirular Suriye-Filistin bölgesindeki pek çok şehir devletine saldıran ve güvenliği tehdit eden bozguncu, eşkiya gruplardır. ‘Apiru toplumu için bk. Ay-Arçin 2016, 5-14.

olmasından rahatsızlık duymaktadır. Buna göre Doğu Akdeniz'deki Mısır idaresi hakkında bir fikir sahibi olunabilir: Tıpkı "Lanetleme Metinleri"nde de kaydedildiği üzere buradaki kentler iki yönetici tarafından idare edilmektedir. 'Abdi-Heba'nın "Bak, ben bir şehir hâkimi değilim, ben kralımın bir askeriyim, Efendim" şeklindeki ifadesinden yola çıkarak Kenan Bölgesi'ndeki yönetimin askeri ve idari olmak üzere iki ayrı şekilde düzenlenmiş olabileceği düşünülebilir. Ancak burada şu sorun karşımıza çıkmaktadır: Hangi idareci Mısır'dan gönderilmiştir, hangi idareci yereldir? Kendini asker olarak tanımlayan 'Abdi-Heba ileriki mektuplarda da göreceğimiz üzere Mısır kralı tarafından tahta oturtulduğunu bildirmektedir. Buna göre onun -her ne sebeple olursa olsun⁴⁴- Mısır kralı tarafından tahta oturtulduğunu belirtmesi sebebiyle, askeri idarecilerin Mısır'dan gönderildiği kabul edilebilir.

Devam eden satırlarda sitemkâr bir havanın yansıdığı görülmektedir ki metnin 7.-8. satırlarında "niçin kral, benim efendim benim elçimi bana geri göndermiyor" diyerek Mısır kralından geri gönderilmeyen elçi ile ilgili bilgi istemektedir. Elçilik müessesesi Eski Yakınoğu'da oldukça önemli bir memuriyettir. Buna göre devletlerarası ilişkiler yerel vekillerce değil elçilerce sağlanmaktadır. Bir elçinin uzun süre yabancı bir ülkede tutulması hak ihlali sayılıyordu ve savaş sebebi olarak kabul görülüyordu⁴⁵. Tüm bu bilgiler ışığında 'Abdi-Heba'nın elçisinin gönderilmemesi onu endişelendirmiş, Mısır kralının düşmanı olarak algılanma ihtimalini düşünerek bu durum ile ilgili bilgi almak istemiştir.

Mektubun devamında bir Mısırlı yetkilinin doğrudan emir vermesini ve kontrolü almasını isteyen⁴⁶ 'Abdi-Heba böylelikle 'Apiru tehdidini bertaraf edemediğini dolaylı olarak itiraf etmektedir. Tunç Çağı'nın sonuna doğru Ön Asya'nın siyasi yaşamında meydana gelen değişiklikler -merkezi devletlerinin otoritelerinin sarsılması, iklimsel problemler, isyanlar vd.- kuşkusuz en çok halk tabakasını etkilemiştir. Tunç Çağı'nın sıradan köylüsü tarıma dayalı bir ekonomik sistemin parçasıydı ve bozulan düzen sebebiyle topraklarını işletemez hale gelip borçlu konumuna düşmüştü. Borçlarını ödeyemeyen bu gruplar merkezi devletlerden ayrılarak bağımsız yaşamaya başlamışlardır. Ancak onlar hayatta kalmak ve güvenlik ihtiyaçlarını sağlamak için kent merkezlerinin sınırına yerleşerek bu kentler için birer tehdit unsuru olmuşlardır. Yağmacılıkla geçinen bu sosyal grubun zamanla nüfusunun artması etkinliklerini arttırmış, geçim ekonomileri sebebiyle de yerel kentler için büyük bir tehdit unsuru olmuşlardır⁴⁷. 'Abdi-Heba mektuplarında güvenliğini tehdit eden bu 'Apiru grubuna karşı Mısır kralından yardım istemektedir.

4.2. EA 286⁴⁸

1-4 "Efendim, kralıma, hizmetkârım 'Abdi-Heba şöyle söyler: Kralım, efendimin ayaklarına yedi kere ve yedi kere kapanırım.

5-8 Kralıma ben ne yaptım, efendim? Onlar bana iftira ediyorlar; kralımın efendimin huzurunda iftiraya uğradım: "Abdi-Heba kralı terk etti, efendim".

9-15 Bak, bana gelince ne annem ne de babam beni buraya koydu. Kralımın güçlü kolla-

⁴⁴ İleriki bölümlerde bu konu tartışılmıştır.

⁴⁵ Westbrook 2003, 86.

⁴⁶ Na'aman 2011, 36.

⁴⁷ Ay-Arçın 2016, 5-14.

⁴⁸ Rainey 2015, 1107, 1109.

rı beni babamın evine yerleştirdi. Neden tüm bu insanlar arasında ben kralıma karşı suç işleyeyim, efendim?

16-24 Kral, efendim, yaşadığı sürece, kralın, efendim, vekiline söyleyeceğim, “Neden ‘Apîru’yu seviyorsun da kent idarecilerinden nefret ediyorsun?” Bu sebeple kralın huzurunda iftiraya uğruyorum, efendim, çünkü ben “kaybedilenler kralımın, efendimin topraklarıdır” diyorum, bu yüzden mi krala iftira atıyorum, efendim?

25-31 Kralın buraya bir garnizon yerleştirdiği söylenebilir, efendim, ama Yenḥamu onun hepsini aldı, O onları evine yerleştirdi ve 30 adamı Mısır ülkesine yolladı. Bu sebeple

32-34 kralım efendim bilgilensin: Hiçbir garnizon birliği yok. Bu sebepten kral toprakları için endişelensin.

35-38 Kral toprakları ile ilgili bilgilensin: Kralım efendimin toprakları hepsi terkedildi. İlimilku kralın topraklarının kaybına neden oluyor. Bu sebeple kral, efendim, toprakları için endişelensin.

39-47 Söylemeye devam ediyorum. “Kralıma gideceğim, efendim, böylece kralın iki gözüne bakabilirim, efendim”. Ancak bana karşı olan düşmanlık güçlü ve ben kralıma gide miyorum, efendim. Böylece kralın nazarında memnun edici olursa o bana bir garnizon birliği gönderebilir ki böylelikle ben girebilirim ve kralın iki gözüne bakabilirim, efendim.

47-52 Kral, efendim, yaşadığı müddetçe, ne zaman şefler gelirse “Kayıplar kralın efendimin topraklarıdır” diyeceğim, ama onlar beni dinlemiyor. Bütün şehir hâkimleri kayıp. Kralın, efendimin hiç şehir hâkimi yok.

53-60 Kral dikkatini düzenli birliklere çevirsin ki kralın, efendimin, düzenli birlikleri ortaya çıkabilir. Kralın hiç toprağı yok! ‘Apîru adamları kralın bütün topraklarını yağmaladı. Bu yıl içinde düzenli birlikler olursa, kralın hala toprakları olacak, efendim. Ancak eğer düzenli birlikler yoksa efendim, kralın toprakları kayıptır.

61-64 Kral yazmanına, efendim, böylece “Hizmetkârın ‘Abdi-Ḥeba: “Krala, efendime güzel sözler sun⁴⁹, kralın, efendim, tüm toprakları kayıp!”

Mısır’ın Kenan Bölgesi’ndeki otoritesinin ne kadar zayıf olduğunu gösteren bu mektup oldukça dikkat çekicidir. ‘Abdi-Ḥeba’nın Mısır kralını selamladığı ilk satırların ardından hemen konuyu kendine getirmesi ^{URU}SALİMUM beyinin gerçekten de sıkıntıda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sıkıntılar mektupta iki başlık altında kaydedilmiştir: ‘Abdi-Ḥeba’nın Mısır kralının yanında yer almadığı konusundaki iftiralar ve İlimilku ile Yenḥamu’nun Kenan topraklarındaki faaliyetleri.

Mısır yönetimi bölgeyi mıntikalara ayırıp ve buralara da belli başlı görevliler tayin etmişti: Adda-ya Kudüs’te konuşlanan muhafız birliği ve ‘Apîru topluluğu ile ilgilenmekteydi. Pawuru ise kuzeyde Lübnan sahillerinde sorumluydu. Yenḥamu da tüm Kenan ve Lübnan sahilleri ile ilgiliydi. Haya ve Shuta ise Kudüs kentine Mısır krallığını temsilen gelen görevlilerdi⁵⁰. Bölgedeki bu çok başlılık yerel beyler ile Mısırlı idareciler arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur. Hatta bu durum ‘Abdi-Ḥeba’nın Mısır Krallığı ile olan ilişkisine de zarar vermiş, bu memurlar ‘Abdi-Ḥeba’nın iddiasına göre onu

⁴⁹ ‘Abdi-Ḥeba’nın mektuplarında bu ifade oldukça dikkat çekicidir. O bu tarz hitaplarla Mısır’daki kâtime bir mesaj vermektedir. Ve gönderdiği mesajın Mısır firavununa onu memnun edici bir biçimde sunmasını istemektedir. Siddall 2009, 9.

⁵⁰ Na’aman 2011, 38.

Mısır kralı karşısında suçlamıştır. ‘Abdi-Heba’nın sadakatini ve dürüstlüğü açıklamak için gösterdiği çabanın sebebi de bu olmalıdır⁵¹. Kendisinin iftiraya uğrayıp kralı terk ettiği şeklindeki bir raporun Mısır kralına sunulduğu hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılan ‘Abdi-Heba bu noktada mektubun en özel ifadelerinden birini kaydettirmiştir: “beni ne annem ne de babam buraya koydu”. Araştırmacılar ‘Abdi-Heba’nın bu cümlesinden hareketle onun Mısır’da eğitim aldığı ifade etmişlerdir. O muhtemelen kentin eski yöneticisinin bir oğluydu ve Mısır’ın bölge beyleri ile ilgili politikaları gereği onu Mısır’a göndermişti⁵². Onun eski bir yöneticinin oğlu olduğu yönündeki görüşü kabul ettiğimizde hem Mısır’ın hem de URUSALIMUM kentinin karşılıklı çıkarları nedeniyle bu genç prens Mısır’da “rehin” olarak büyümüş olmalıdır. Eğitimi tamamlandıktan ve belki de URUSALIMUM tahtındaki selefinden sonra Mısır idaresi tarafından Mısır’ın bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla idareye getirilmiştir. Mısır yanlısı bir politika yürüttüğünü, Yenhamu’nun Mısır’ın gönderdiği askerleri geri çektiği hatta kendi namına kullandığını krala raporlayarak kanıtlayan ‘Abdi-Heba, Mısır kralına ait olduğunu ısrarla belirttiği URUSALIMUM topraklarının hem ilimilku hem de ‘Apirulu topluluklarca yağmalandığını söylemektedir. Savunmasız kaldığını düşündüğü bu topraklar için kralın endişelenmesi ve buraya en kısa zamanda düzenli bir birlik göndermesi konusunu tekrarlamış hemen arkasında da kendisine atılan iftiraların yalan olduğunu ispatlamak amacıyla “gözlerinin içine bakarak” kralın huzuruna çıkmak istediğini eklemiştir. Kendisine karşı oluşturulduğunu iddia ettiği ittifakın yarattığı güvensizlik sebebiyle kenti terk edemediğini düşündüğümüz ‘Abdi-Heba kralın huzuruna çıkamadığını belirttikten sonra Mısırlı kâtime kendisi hakkında krala sözlü olarak güzel sözler sunmasını ileterek mektubuna nihayet vermiştir.

4.3. EA 287⁵³

1-3 *“Efendim, kralıma, hizmetkârın ‘Abdi-Heba şöyle söyler: Kralım, efendimin ayaklarına yedi kere ve yedi kere kapanırım.*

4-5 *Bak, şeflerin bana getirdiği kralın, efendimin, tüm sözleri.*

6-13 *Bak, Milkilu’nun yaptığı işe, Lab’ayu’nun oğullarına yaylar ve bronz oklar verdi, [...ve] onlar onları Qilti kasabasına getiriyorlar. Kral bilgilendirilsin, bütün bölgeler barış içindedir; bana karşı düşmanlık var. Öyleyse kral toprağına dikkat etsin.*

14-24 *Bak, Gezer şehir devleti, Aşkelon şehir devleti ve Lakiş şehir devleti onlara eklemek, yağ ve ihtiyaçları olan ne varsa verdi. Bu yüzden kral, efendim, dikkatini düzenli birliklere versin ve o kral aleyhine olanlara karşı düzenli birlikler göndersin. Eğer bu yıl düzenli birlik olursa kralın, efendim, toprakları (bölgeleri) ve kent hâkimi olacak, ama eğer düzenli birlik yoksa kralın toprakları ve kent hâkimi olmayacak.*

25-28 *Bak, ne babam ne de annem bana bu Kudüs kentini verdi. Bana bunu veren kralımın kudretli koludur.*

29-31 *Bak, bu iş Milkilu’nin işi ve Lab’ayu’nun oğullarının işi, kralın ülkesini ‘Apiru adamlarına verdiler.*

32-37 *Bak, ey kral, efendim, ben Kuşili (Kuşî ülkelî) adamlar ile ilgili haklıyım! Kral şefle-*

⁵¹ Na’aman 2011, 37-38.

⁵² Benzer olarak Dmaşk kralı Biryavaza’nın oğlunu Mısır’a gönderdiğine dair EA 194: 28-32’den bilgi edinmekteyiz. Bk. Hoffmeier 2004, 138.

⁵³ Rainey 2015, 1111, 1113, 1115.

rinden sarayın kuvvetli bir şekilde takviye edilip edilmediğini sorgulasın. Fakat onlar (Kuşiler) çok ciddi bir suç işlemeye çalıştı. Onlar aletlerini aldı ve çatıyı ele geçirmek için isyan etti!

38-52 Bak, onlar Gaza şehir devletinden x sayıda kölelerle birlikte destek birliği gönderdiler. Kral dikkatini onlara versin. Bütün topraklar yaptıklarıyla isyan ediyor. Böylece kral onlarla ilgili soruşturabilir ve kralın vekili Pawuru Kudüs şehir devletinde ortaya çıkana kadar daha çok ekmek, daha çok yağ, daha çok kıyafet olsun (Kral onlar hakkında soruşturursun ki, onlar zorla daha fazla yemek, daha fazla yağ, daha fazla kıyafet aldılar⁵⁴). Addaya, kralın atadığı asker, garnizon birliği ile ayrıldı. Kral bilsin ki: Addaya bana “ Bak, o (kral) beni kovu” dedi. Onu terk etme! Bu yıl bana buraya bir garnizon ve bir kralı vekil yolla.

53-59 Krala, efendime, bir kervan, şöyle ki x sayıda tutuklu ve beş bin şekel gümüş ve kralın sekiz kervanını gönderdim. Onlar Ayalon kentinin açık bölgesine alındı. Kral bilsin ki; kervanı krala, gönderemiyorum, efendim. Bilesin!

60-63 Bak, kral adını Kudüs ülkesinde sonsuzsa dek ilan etti ve onu terk edemez, yani Kudüs şehir devletini.

64-70 Kralın yazmanına, efendim, hizmetkârın ‘Abdi-Heba şöyle söyler: Ayaklarına kapanırım. Hizmetkârınım ben. Krala güzel sözler sun, efendim. Ben kralın bir askeriyim. Senin için ölmeye hazırım!

71-76 Ve Kuşi ülkesinin adamları için gerçekten kötü bir şey yapmalısın. Kendi sarayının içinde Kuşi ülkesi adamları tarafından katledilmenin kenarına kadar geldim. Kral onlarla ilgili soruşturma yapısın.

77-78 Yedi kere yedi ayaklarına kapanırım. Kral, efendim dikkatini bana versin”.

Mektup selamlamanın hemen ardından kullanılan “*a-mur*” “bakın, görün”⁵⁵ şeklinde bir ifade ile başlar ki bu Abdi-Heba'nın içinde bulunduğu sıkıntıları anlamamız açısından dikkat çekicidir. Nitekim Kudüs beyi ‘Abdi-Heba komşularının, Gezer, Aşkelon ve Lakiş kentinin, ona karşı düşmanlık yaptığını bildirip kendisine Mısır kralı tarafından düzenli birlikler gönderilerek yardım edilmesini dilemektedir⁵⁶. Abdi-Heba, Milkilu ile Lab’ayu ve Lab’ayu’nun oğulları birlik olarak kendisine karşı geldiğini hatta onların ‘Apirular ile iş birliğine girdiğini iletmektedir. Böylelikle O karşısındaki gurubun sadece Kudüs için değil Mısır için de tehlike yaratacağını ima eder.

Mektupta şikâyet konusu olan olaylardan biri de Kuşili grupların isyanıdır. Bilindiği üzere Nübye kökenli olan bu grup uygun görülen bölgelerde Mısır kralınca ücretli asker olarak yerleştirilmekteydi. Amarna Mektupları’nda da ismi anılan⁵⁷ Kuşiler, Mısır’ın din reformu sebebiyle bölgede ortaya çıkan otorite boşluğundan diğer tüm yereller gibi faydalanmış ve isyana kalkışmışlardır. Kudüs beyinin ilgilenmek zorunda olduğu bölgedeki isyanların derecesini, Mısır kralınca gönderilecek olan Pawuru’nun gelmesine kadar kendisine lojistik desteği yapılması konusundaki ısrarından da

⁵⁴ Na’aman 2011, 37.

⁵⁵ CAD/A-II, 6.

⁵⁶ Moran 1992, 327, 328.

⁵⁷ Kuşili insanlardan söz eden Amarna Mektupları’ndan bazıları şunlardır: EA 70, EA 40, EA 116, EA 127. Bk. Moran 1992, 139, 113, 191, 207, 208.

anlamaktayız. Ayrıca o, Addaya'nın kenti terk ettiğini ve bunun sebebinin de Mısır kralınca görevinden azledilmesi olduğunu tıpkı Mısır'ın bölgedeki bir "ajani" gibi efendisine raporlamaktadır. Mektubun devamında bölgedeki otorite boşluğunun bir kanıtı olarak 'Abdi-Heba Kudüs'ten Mısır'a gönderilen ve hediye yüklü olduğunu düşündüğümüz kervanın Ayalon kenti civarında ele geçirildiğinden diğer bir ifade ile soyulduğundan bahsetmektedir. Bölgedeki istikrarsızlık o denli artmıştır ki 'Abdi-Heba kendi idaresindeki kentte dahi isyancı Kuşiler tarafından öldürülmek istenmiştir. Her ne kadar 'Abdi-Heba bu eylemin sebebinin belirtmesi de onun Kuşiler hakkında Mısır kralına yaptığı istihbarat, öldürülmek istenmesi için yeterli bir sebeptir.

4.4. EA 288⁵⁸

1-4 "Krala, efendim, güneş tanrısına derim; 'Abdi-Heba, hizmetkârın: kralım, efendimin iki ayağına yedi kere yedi defa kapanırım.

4-7 Bak, kral, efendim, adını güneşin doğuşuna ve batışına kazıdı.

7-15 Bak, bana bu yaptıkları kepazelik! Bak, bence, ben bir kent hâkimi değilim, (daha ziyade) kralın, efendimin bir askeriyim. Bak, bence, kralın bir "arkadaşı" ve kralın vergi toplayıcısıyım ben. Ne babam ne annem, fakat kralın güçlü kolları beni babamın evine yerleştirdi.

16-22 Addaya bana geldi; Onun ücretini 10 köleyle verdim. Kralın vekili Shuta bana geldi; Shuta'nın ücretini yirmi bir kız ve sekiz tutuklu ile verdim, kral, efendim için bir hediyeye.

23-33 Kral toprakları hakkında danışmanlık alabilir. Kaybedilen toprakların hepsi kralın. Tuzağa düştüm! Bana karşı açık bir düşmanlık var. Seir dağlarından Gat-Karmel kentine kadar tüm kent idarecileri barış içinde ama bana karşı bir savaş var. Bir 'Apîru adamı gibi oldum ve bana karşı olan düşmanlık sebebiyle kralın efendimin iki gözüne bakamıyorum. Denizin ortasında bulunan bir gemi gibiyim.

34-47 Kralın güçlü kolları Nahrîma⁵⁹ topraklarını ve Kuşî topraklarını aldı. Ama şimdi 'Apîru adamları kralın kentlerini alıyor. Krala efendime kalan tek bir kent hâkimi yok. Hepsi kayboldu! Bak, Turbaşu'ya gelince, o Sillô kenti kapılarında öldürüldü; kral sessiz kaldı. Bak Lakiş kenti hâkimi Zimredda'ya gelince, onu vurdular, yani 'Apîru adamlarına katılan uşaklar! İaptîh-Hadda, Sillô kenti kapısında öldürüldü, kral sessiz kaldı. Neden kral onlarla ilgili bilgilendirilmedi?

48-61 Öyleyse kral topraklarına ilgi göstermeli ve kral dikkatini yöneltmeli ve düzenli birlikler topraklarına gelmeli. Ama eğer bu yıl hiç düzenli bir birlik olmazsa, kayıp, kralın bütün toprakları kayıp olacak, efendim. Onlar krala, efendime kralın topraklarının, efendimin, kaybedildiğini ve tüm kent hâkimlerinin kayıp olduğunu rapor vermiyorlar mı? Eğer bu yıl hiç düzenli birlik olmazsa, kral vekilini göndersin ve beni arkadaşlarımla birlikte sana getirsin; o zaman kral ile birlikte ölebiliriz, efendimizle.

62-66 Kralın yazmanına, efendim hizmetkârın 'Abdi-Heba: iki ayağına kapanırım. Krala hoş sözler sun çünkü ben senin hizmetkârın ve oğlunum".

⁵⁸ Rainey 2015, 1117, 1119.

⁵⁹ Bu isim Mitanni ülkesine karşılık gelmektedir. Bk. Unger 2014, 123.

Gözün gördüğü tüm toprakların hâkimi olarak tanımladığı Mısır kralına “adını güneşin doğuşuna ve batışına kazıdı” şeklinde hitap eden ‘Abdi-Heba’nın bu mektubu içtenlikli üslubu bakımından önemlidir. Mektubun hemen başında kendisine karşı olan cepheyi “kepazelik” yapmakla suçlayan ‘Abdi-Heba Mısır kralı karşısındaki konumunu detaylıca belirtmektedir. Onun ifadelerinden anlaşıldığına göre kendisine karşı gelenler onun büyük bir kral gibi davrandığı yönünde bir algı yaratmaya çalışmaktadır. Ayrıca ‘Abdi-Heba, kendisine yaptığı iyiliklerden dolayı Mısır firavunundan minnetle bahsederken bir de kendini Mısır kralıyla “arkadaş seviyesine” çıkarmaktadır. Kendini kralın arkadaşı olarak görmesi iki farklı sebeple değerlendirilebilir: ilki Mısır kralının otoritesinin azalması dolayısıyla ‘Abdi-Heba’nın kendini bölgenin üstün güçlerinden biri olarak görmesi, ikincisi ise Mısır kralının bölgedeki tek dostunun, çıkarlarını koruyan tek vasalının ‘Abdi-Heba olmasıdır. Mısır kralının otoritesinin zayıfladığı görüşü değerlendirildiği vakit, bu otorite boşluğu yine Mısır’da gerçekleştirilen din reformu ile ilişkilendirilebilir. Nitekim mektuptaki “güneş tanrım” ifadesinden hareketle onun muhatabının güneş diskiyle ifade bulan Atonizme inancının mimarı IV. Amenhotep olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda tahtta IV. Amenhotep’in olduğunu kabul edersek ‘Abdi-Heba’nın Mısır’da yaşadığı ve eğitildiği süre zarfında IV. Amenhotep’le yakın ilişki kurup arkadaşlık yaptığı da düşünülebilir. Böylelikle O Mısır kralı ile olan muhabbetinin derecesini mektubuna da yansıtmıştır.

Kudüs beyi ‘Abdi-Heba, Addaya ve Shuta isimli Mısırlı görevlilere vergi olarak verilen kölelerden bahsederek Mısır kralına karşı olan yükümlülüklerini yerine getirdiğini mektubunda raporlamıştır. Belki de O, vergilerinin Mısır kralına iletilmemesinden şüpheleniyordu ki mektubunda bu konuya detaylı şekilde yer vermesinin sebebi buydu. Burada ücret olarak anılan 21 kızın Mısır kralının haremine dâhil edilmek üzere sunulan Kenan ülkesinin kızları olduğu düşünülmektedir⁶⁰. Bu da Mısır kralının sadece büyük devletlerin saraylarındaki prenseslerle evlilikler yapmadığını pek çok yerden haremine kadın temin ettiğini göstermektedir. 23.-66. satırlar ise Mısır’ın bu dönemde içinde bulunduğu siyasi ve askerî zayıflığına ışık tutar mahiyettedir. ‘Abdi-Heba, Mısır’ın Yeni Krallık Dönemi’ndeki ihtişamlı günlerini Nahrina ve Kuşi topraklarının alınması ile izah ederken içinde bulunulan durumu ‘Apiru topluluğunun faaliyetleri ile açıklamıştır. ‘Apiru birlikleri Sillô ve Lakiş kentinde kent idarecilerini dahi öldürmüşken Mısır kralının bu duruma seyirci kalması ‘Abdi-Heba’yı oldukça şaşırtmıştır. Anlaşıldığı üzere Mısır bu dönemde Suriye-Filistin topraklarındaki ‘Apiru gruplarına bir şey yapamayan -yahut yapmayan-yaşananlara sessiz kalan bir devlet görünümündedir. Mısır kralının ya bölge hakkında detaylı ve doğru bilgisi yoktur ki Kudüs idarecisi kralın danışmanlık almasını bu sebeple ısrarla istemektedir, ya da daha önce de belirtildiği üzere öncelikli meselesi din reformudur. ‘Abdi-Heba’nın düzenli ordu hakkındaki ısrarlı isteği bu mektupta da karşımıza çıkmaktadır.

4.5. EA 289⁶¹

1-4 “Krala, efendime hizmetkârın ‘Abdi-Heba şöyle der: Efendimin, kralın ayaklarına, yedi kere yedi defa kapanırım.

5-10 Bak, Milkilu Lab’ayu’nun oğullarından ve Arşayu’nun oğullarından kralın ülkesini kendi namlarına istemek için ayrılmaz. Bu işi yapan kent hâkimine gelince, neden kral onu sorgulamadı?

⁶⁰ Schulman 1979, 183.

⁶¹ Rainey 2015, 1123-1221.

11-13 Bak Milkilu ve Tağı'ye gelince, bu onu aldıklarında onların yaptıkları iş, yani Rubbôta kasabası.

14-17 Ve şimdi Kudüs kentine gelince, eğer bu topraklar krala ait ise, neden, Gaza şehri krala ait olduğu gibi, sadece yalnız bırakılmış?

18-24 Bak, Gat-Karmel şehrinin toprakları Tağı'ye aittir ve Gat adamları Bet-Şan'daki garnizondur, "Lab'ayu gibi yapmamıza izin verin!" Ve onlar Şem Bölgesi'ni 'Apiru adamlarına verdiler.

25-29 Milkilu Tağı ve Arşayu / Lab'ayu oğullarına yazdı: "Siz erkek olun! Qilti (Keilah) adamlarına her istediğini verin ve Kudüs'ü terk etmemize izin verin".

30-40 Miyare oğlu Haya emrine gönderdiği garnizon birliğini, Addaya aldı (ve) Gaza kentinde kendi evine yerleştirdi ve o yirmi adamı Mısır'a yolladı. Kral bilsin ki: benimle birlikte kraliyet garnizon birliği yok. Aynı şekilde, kral yaşadıkça! Şüphesiz onun asilzadesi, Pawuru, beni terk etti o Gaza kentinde.

41-46 Öyleyse kral düşünsün ve kral kendi topraklarını korumak için elli garnizon birliği yollasın. Kralın bütün toprakları terk edildi. Yenhamu'yu yolla ki o kralın toprakları hakkında bilgilensin.

47-51 Kralın yazmanına, efendim, hizmetkârın 'Abdi-Heba, Krala çokça güzel söz sun. İçtenlikle senin için ölüyorum! Ben senin hizmetkârınım!"

Abdi-Heba'nın bu mektubu Milkilu, Lab'ayu ve oğulları, Arşayu ve oğulları hakkında krala sunulan bir istihbarat raporu niteliğindedir. Kudüs beyi, adı geçen beylerin bölgede problem yarattığını, 'Apirular ile iş birliği yapıp kasabaları istila ettiklerini bildirir. Hatta kralın gönderdiği birliklere yerel beylerce el konulup kendi namına kullanıldığı hakkındaki bilgi Mısır'ın bölgedeki otorite boşluğu hakkında somut bir delildir. 'Abdi-Heba'nın kraldan rakam belirterek elli garnizon birliği istemesi de dikkat çekmektedir. Bu denli büyük bir destek istemek zorunda kalması onun gerçekten zor durumda olduğunu göstermektedir. Bir önceki mektupta adı anılan Pawuru'nun kenti terk ettiğini belirten 'Abdi-Heba Mısır kralından bir görevli gönderip kendisinden bölgede olanlar ile ilgili doğrudan bilgi almasını istemektedir.

4.6. EA 290⁶²

1-4 "Krala, efendime, hizmetkârın 'Abdi-Heba şöyle söyler: Kralın ayaklarına, efendimin, yedi kere yedi defa kapanırım.

5-13 Bak Milkilu ve Shuwardata'nın kralın topraklarına, efendim, yaptıkları kötülüğe, onlar Gezer şehrinin birliklerini, Gat şehrinin birliklerini ve Qilti şehrinin birliklerini bir araya getirdiler (ve) Rubbôta kasabasını ele geçirdiler. Kralın toprakları 'Apiru adamlarına terk edildi.

14-18 Ve şimdi, dahası, Kudüs krallığının kenti olan Bit-NIN.IB⁶³, kralın bir kenti, Qilti kentinin adamlarının ardından ıssız kaldı.

19-21 Kral hizmetkârı 'Abdi-Heba'yı dinlesin ve o düzenli orduyu göndersin ve o kralın topraklarını krala iade etsin.

⁶² Rainey 2015, 1125.

⁶³ Lewy 1940, 520-521.

22-28 *Ama düzenli ordu yoksa kralın ülkesi 'Apîru adamlarına terk edilir. Bu iş Milkilu idaresinde ve Shuwardata idaresinde ve Gat kenti hâkiminin.*

29-30 *Kral topraklarına dikkat göstereyin*”.

EA 290 numaralı bu mektup yalın anlatımı ve kısalığı bakımından önemlidir. 'Abdi-Ḥeba'nın diğer mektuplarda karşımıza çıkan Mısır kralına bağlılığını bildiren veciz sözlerden yoksun olan bu mektup bu hâliyle tehlike altında ve kısıtlı bir zamanda yazılmış fikri uyandırmaktadır. Esas itibarıyla mektubun içeriği de bu durumu destekler niteliktedir. Mektupta Milkilu ve Shuwardata'nın Gezer'in, Gath'ın ve Keilah'ın birliklerini bir araya toplayıp ve Rubbôte kasabasını ele geçirdiği anlatılmaktadır. Bir önceki mektupta da adı geçen Rubbôte kasabası stratejik bir öneme sahip olmalıdır ki bölge beyleri buraya hâkim olmak için mücadele vermektedir. Bununla birlikte Mısır'a rağmen onun toprakları üzerinde hak sahibi olmaya çabalayan şehir devletlerine gelince onların bunu yapabilecek kadar gözü pek olmaları Mısır'ın bölgedeki etkinliğinin ciddi oranda azalmış olmasıyla açıklanabilir. 'Abdi-Ḥeba'nın düzenli ordu isteği bu mektupta da yinelenmektedir.

4.7. EA 291⁶⁴

1-6 “[]

7 ve

8 birlikler

9 'e

10 ve

11 ve [birlikler] için

12 kral katıl[sm]

13 onun topraklarına

14 ve [onun] hizmetkârı

15 Birliklerin için

16 onlar araştırtı[yor...]

17 Sonlan[dı] hepsi [...]

18 kralın adamları

19 Eğer [...]

20 [benim] efen[dime...]

21 söylendi [...]

22 [...]

23 [...için]

24 [kralın] bilg[isi]

25 [efendim...]

VAT koleksiyonunda muhafaza edilen bu mektup 'Abdi-Ḥeba'nın buraya kadar incelediğimiz mektuplarının arasında en çok yıpranmış olanıdır. Bu sebeple mektupta yazılanların konusuna dair

⁶⁴ Rainey 2015, 1127.

bilgi sahibi olunamamıştır. Okunabilen kısımlarda “birliklerden” bahsedilmesinden hareketle ‘Abdi-Heba’nın bu mektupta da Mısır’dan düzenli birlik istemiş olabileceği düşünülebilir.

5. Komşuları ‘Abdi-Heba Hakkında Neler Diyor?

‘Abdi-Heba tarafından Mısır kralına gönderilen mektuplar, kendisine karşı oluşturulan ittifaklar neticesinde mağduriyet yaşamasına rağmen onun Mısır kralının bölgedeki tek destekçisi olduğu yönünde bir fikir vermektedir. Diğer taraftan ‘Abdi-Heba’nın mektuplarına konu olan Gat kenti hâkimi Shuwardata tarafından Mısır kralına gönderilen mektuplar bölgedeki olaylara farklı bir bakış açısı sunduğundan dolayı önem arz etmektedir.⁶⁵ Bu mektuplar incelendiğinde ‘Abdi-Heba’nın bildirdiklerine tezat teşkil edencesine onun hiç de masum olmadığı ortaya çıkar. ‘Abdi-Heba’nın Doğu Akdeniz’deki faaliyetleri hakkında bilgi veren bu iki mektupta aynı zamanda ‘Apirulardan da bahsedilmektedir.

5.1. EA 280⁶⁶

1-8 “Efendim, tanrım, güneş tanrımın söyleyim; senin hizmetkârın, ayaklarının altındaki kir Shuwardata’nın mesajı: Ben kralım, efendim, tanrım, güneş tanrımın ayaklarına yedi kere ve yedi kere kapanırım.

9-15 Kral, efendim, Qilti kasabasındaki düşmanlıkları idare etmem için bana izin verdi. Ben düşmanlıkları idare ettim; benimle ilgili her şey yolunda; benim kentim bana geri döndü.

16-20 ‘Abdi-Heba hangi sebepten dolayı Qilti kasabasının erkeklerine, “Gümüş al ve peşimden gel” yazdı?

21-24 Ama kral, efendim bilsin ki ‘Abdi-Heba benim kentimi kontrolümden aldı.

24-29 Bundan başka, kral, efendim, ondan bir adam ya da bir öküz ya da bir eşek alıp almadığımı araştırırsın. Ve gerçek budur!

30-35 Bundan başka, kentlerimizi alan Lab’ayu öldü, ama şimdi, ‘Abdi-Heba diğer Lab’ayu! Ve o bizim kasabalarımızı alıyor.

36-40 Öyleyse kral bilsin ki hizmetkârı bu iş ile ilgili. Ancak kral hizmetkârına sözünü⁶⁷ gönderene kadar hiçbir şey yapmayacağım”.

Shuwardata yukarıdaki mektubunda, ‘Abdi-Heba’nın kendisine ait bölgelere saldırdığını adı anılmayan Mısır kralına bildirmektedir. ‘Abdi-Heba’nın kendisine gümüş teklif ederek birlik olma yolundaki önerisi hakkında bilgi sahip olduğumuz bu mektupta Shuwardata Mısır kralının çıkarlarını korumaya devam ettiğini ve ‘Abdi-Heba’dan herhangi bir şey almadığını beyan etmiştir. Mektuptaki en dikkat çekici satır belki de “Lab’ayu öldü, ama şimdi, ‘Abdi-Heba diğer Lab’ayu oldu” şeklindeki ifadedir. Anlaşılan Lab’ayu gerçekten Doğu Akdeniz’de Mısır kralının otoritesini hiçe sayacak faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak artık o ölmüş onun yerini Shuwardata’ya göre ‘Abdi-Heba almıştır ve Mısır kralına rağmen sınırlarını genişletmektedir. Oldukça net ifadeler kullanan Shuwardata, ‘Abdi-Heba’nın bu yayılcı tutumu ile ilgilenmek için kralın emrini beklediğini bildirerek mektubuna son vermiştir. EA 290 numaralı mektupta ‘Abdi-Heba tarafından Mısır kralının

⁶⁵ Grabbe 2003, 150.

⁶⁶ Rainey 2015, 1089.

⁶⁷ Mısır tarafından gelen emirlerin sözlü iletildiği hakkında bk. Na’aman 2000, 134.

topraklarında bağımsızca davranmasıyla rapor edilen Shuwardata ile ‘Abdi-Heba arasında ciddi anlamda bölgesel ve idari bir anlaşmazlık olduğu anlaşılmaktadır.

5.2. EA 366⁶⁸

1-10 “Kral, efendim, güneş tanrım, tanrıma (şöyle) söylerim: Böylece Shuwardata sizin “hizmetkârınız, kralın hizmetkârı ve onun iki ayağı altındaki kir, bastığı topraktır: Gök-yüzünün güneş tanrısı (olan) benim efendim, kralın ayaklarına, yedi kere ve yedi kere hem yüzükoyun hem sırtımla secde ederim.

11-16 Kral, efendim, bilsin ki, topraklarda isyan eden ‘Apiru adamlarını, kralın tanrısı, efendim, onu bana teslim etti ve ben onu vurdum.

17-28 Kral, efendim bilsin ki tüm yoldaşlarım beni terk etti ve ben ve ‘Abdi-Heba ‘Apiru adamlarına karşı savaştayız. Ancak Surata, Akka idarecisi ve Intaruta, Aşhap idarecisi, ikisi de elli savaş arabasıyla bana karşı çağrıldı (benimle?) ve şimdi onlar benimle savaştalar (şimdi savaşta benimle birlikte?).

28-34 Böylece kralın tarafından haklı görülebilir, efendim ve o Yenhamu’yu gönderebilir ve böylece hepimiz savaş açabiliriz ve kralın, efendimin topraklarını tamamen geri kazanabilirsin”.

Şem kenti kralı Lab’ayu’nun ölümüyle beraber Kudüslü ‘Abdi-Heba, Şem toprakları doğrultusunda batı bölgelere yani Shuwardata’nın idaresindeki Gat kenti dolaylarına, kendisinin Mısır kralının müttefiki ve dostu olduğunu ilan etmesine rağmen, hâkim olmak istemiştir. Hatta bir önceki mektup Shuwardata’nın ‘Abdi-Heba ile ilgili bu yayılmacı faaliyetlerini Mısır kralına bildiren bir rapordur. Ancak bu mektupta görüldüğü üzere söz konusu olan ‘Apiru topluluğu olunca yerel beyler ortak hareket etmektedir⁶⁹. ‘Apiru birliklerine karşı birlikte mücadele veren Shuwardata ve ‘Abdi-Heba’ya karşı ise Akka ve Aşhap kenti idarecileri ittifak kurmuştur. Bölgedeki durumun istikrara kavuşması ve kralın otoritesinin yeniden sağlanması için Shuwardata, Mısır kralı tarafından Yenhamu’nun muhtemelen askerleri ile birlikte gönderilmesini istemektedir.

Değerlendirme

Doğu Akdeniz’in tarih boyunca değişmeyen iki önemli özelliği vardır: jeopolitik önemi ve bölgedeki istikrarsızlık. Hindistan’dan Avrupa’ya uzanan ticaret yollarının kesiştiği bir yer olması büyük devletlerin her zaman bölge üzerinde hâkimiyet kurma heveslerini körüklemiştir. Eskiçağ tarihi söz konusu olduğunda şüphesiz ki deniz ticareti kara ticaretine nazaran hem daha güvenilirdir hem de daha fazla yük taşınması da kârlı bir yöntemdir. Bu sebeple Doğu Akdeniz, dolayısıyla buradaki yerel krallıklar konumlarının hem avantajını hem de dezavantajını yaşamış ve devamlı istilaya uğramışlardır. Bölgedeki kentler sahip oldukları ticari üstünlüklerine rağmen vassal statüsünü kabul etmişler böylelikle en hayati ihtiyaçları olan güvenlik ihtiyacını sağlamayı amaçlamışlardır.

Toplamda dokuz adet mektup yoluyla hakkında bilgi sahibi olduğumuz ^{URU}SALİMUM kent devleti Amarna Dönemi boyunca Mısır’da gerçekleşen din reformunun yarattığı otorite boşluğundan oldukça etkilenmiştir. Din reformu ile ilgilenen Mısır bölgeye doğrudan müdahaleye ara vermiş böylelikle ^{URU}SALİMUM kent devleti ‘Apiru tehdidi, Mısır’ın bölgedeki ücretli askerleri olan Kuşi-

⁶⁸ Rainey 2015, 1245, 1247.

⁶⁹ Grabbe 2003, 150.

lerin isyanı ve komşu kent devletlerinin müdahaleleri ile karşı karşıya kalmıştır. ‘Abdi-Heba tarafından gönderilen mektupların alıcısı açık olarak belirtilmese de EA 280, EA ve EA 360 numaralı mektuplardaki “güneş tanrıma” hitabı alıcının IV. Amenhotep olduğunu düşündürmektedir. Nitekim III. Amenhotep döneminin bölgedeki askeri ve idari etkisi, din reformunu başlatan oğlu IV. Amenhotep ile son bulmuştur. Aynı zamanda ‘Apiru toplumunun faaliyetleri de bu dönemdeki otorite boşluğu sebebiyle artmıştır. URUSALİMUM beyi ‘Abdi-Heba’nın mektuplarındaki en sık tekrarlanan şikâyet konusu ‘Apiru kaynaklı problemlerdir. ‘Abdi-Heba’ bölgede yaşanan ‘Apiru kaynaklı toplumsal karmaşa ile tek başına mücadele edememiştir. Başiboş saldırganlar olan ‘Apiru toplumu tüm kentlerin problemi olmasına rağmen onlara karşı başarılı bir ortak müdafaa oluşturulamamıştır. Hatta bazen ‘Apirular ile ittifak kurulduğu dahi olmuştur.

Anlaşılan odur ki, Doğu Akdenizli küçük kentler ticarete mahirdir ancak onlar kent savunması söz konusu olduğunda oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu da onların dönemin büyük devletlerinin kolayca himayesi altına girmelerine neden olmuştur. URUSALİMUM kenti, yazılı kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda ilk olarak Mısır egemenliği altına girmiştir. Mektuplardan da anlaşıldığı üzere URUSALİMUM kenti askeri ve siyasi idare olmak üzere iki şekilde idare edilmiştir. Buna göre Mısır’da “rehin” olarak ikamet ettiğini düşündüğümüz ‘Abdi-Heba Mısır’da yetiştirilip kentin askeri idaresine getirilmiştir. Mısır’da yetişmiş olmasını bir avantaj olarak kullanmaya çalışan Kudüs beyi kendini Mısır kralının arkadaşı olarak görmektedir ki, bu hem iki idari yapı arasındaki siyasi ilişkileri hem de iki bey arasındaki geçmişten gelen tanışıklığı niteleyen bir arkadaşlık olmalıdır.

Esasında Amarna mektuplarının bölge ile doğrudan ilgili olanlarında Doğu Akdenizli bu küçük kent devletlerinin yürüttükleri çift taraflı politika rahatlıkla izlenebilir. ‘Abdi-Heba da bunlardan biridir ki kendisi hakkında bilgi veren iki mektup onun Mısır’a rağmen sınırlarını genişletme çabasını gün yüzüne çıkarır. Şöyle bir gerçek de vardır ki; bu mektuplar birer rapor niteliğindedir ve aktarılan hadiselerin- ihanet, ittifaklar, silah yardımları, kervan sovgunu- gerçekleşip gerçekleşmediği net değildir. Kent devletleri Mısır devleti nezdindeki konumlarını korumak maksadıyla birbirlerini suçlamış olabilirler. Mektuplardaki inkâr çabası bunun bir göstergesidir.

‘Abdi-Heba’nın en sık tekrarladığı istek “düzenli birliktir”. Mısır bölgedeki kent devletlerinin askeri açıdan güçlenmesine izin vermemiş, mektuplardan anladığımız kadarıyla bölgenin askeri güvenliğini oldukça yetersiz olan garnizonları vasıtasıyla sağlamıştır. Hatta Kudüs beyinin mektuplarına göre Mısır kralının bölgedeki garnizonlarının başına atadığı vekilleri Mısır’ın çıkarlarını gözetmede isteksiz davranmıştır. Peki, neden ‘Abdi-Heba kendini bir asker olarak nitelerken düzenli ordu istemektedir?

Burada Mısır’ın bölge üzerindeki politikalarını değerlendirmek gerekir. Mısır bölgedeki kent devletlerinin herhangi bir savunma geliştirmesine dahi izin vermeyerek⁷⁰ güvenlik açıklarını sürekli kılmış ve onları kendine mecbur etmiştir. Anlaşılan bu kentlerin sadece idarenin güvenliğini sağlayan bir muhafız birliği vardır ve onlar da doğal olarak kent savunmasında yetersiz kalmaktadır. Kendini asker olarak tanımlayan ‘Abdi-Heba da iç güvenliği sağlayan birliğin başı olmalıdır. Mısır bölgede garnizonlar kurmuştur ancak istikrarın sağlanamaması bu garnizonların yetersizliğini gözler önüne serer. Bölgede Mısır’a bağlı idareci olan Yenhamu, dönemin gelişmelerinden -din reformu- faydalanarak kendi namına hareket etmiş bu da var olan karmaşayı daha da arttırmıştır. Ve bu karmaşa da Mısır’ın bölgedeki garnizonlarının, her ne kadar yetersiz olsalar da devamlılığını sağla-

⁷⁰ Pfoh 2016, 19.

mıştır. Mısır bölgeye bu dönem boyunca hiçbir şekilde müdahale etmeyerek bu istikrarsızlığı kendine lehine çevirmiştir. Bölgedeki bu parçalı yapı, dış tehlikelere karşı bile ittifak kuramama zafiyeti, Mısır'ın bölgedeki problemlere kulak asmaması ama yine de yerel beylerin Mısır'ı kurtarıcı olarak görmesi, III. Tutmosis zamanından beri bölgede yerleştirilmiş Mısır etkisinden kaynaklanıyor olmalıdır. Ancak ortaya konulan bilgilerden anlaşılmaktadır ki MÖ XIX-XVIII. yüzyıla tarihlenen Lanetleme *Metninde* ^{URU}SALİMUM kentinin adının anılması, en erken dönemlerden itibaren bölgenin Mısır için tehdit oluşturan konumuna işaret etmektedir. İşte bu durum III. Tutmosis ile Mısır'ın lehine köklü bir şekilde değişmiştir.

Bununla birlikte 'Abdi-Heba'nın mektuplarında ısrarlı bir şekilde sadakatini vurgulama çabasının arkasında komşu kent devletlerinin saldırılarına karşı Mısır'ın müttefiki olduğunu beyan etme gayreti yatmaktadır. Böylelikle ona yapılacak olan bir müdahale Mısır'a yapılmış sayılacaktır. Kendini Mısır'ın sadık bir müttefiki ilan ederken, 'Abdi-Heba hakkında bilgi veren bir başka kent beyine ait mektuplar da onun yayılmacı siyasetini açıklar. Bu durum 'Abdi-Heba özelinde değerlendirilmemesi gereken bir durumdur. Nitekim Doğu Akdenizli tüm küçük kent devletleri büyük devletlerin çıkarlarının çatıştığı bölgelerinde var olabilmek için çift taraflı politikayı esas almıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ay-Arçın 2016 Ş. Ay-Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*. İstanbul 2016.
- Ay-Arçın 2017 Ş. Ay-Arçın, "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları". *Filistin Araştırmaları Dergisi Kudüs Özel Sayısı* (2017) 1-31.
- Ay-Arçın-Küçükbezi 2018 Ş. Ay-Arçın-H. Gül Küçükbezi, "Eskiçağda Selamlaşma ve Huzura Çıkma". Haz. Emine Gürsoy-Naskali, *Selamlaşma*. İstanbul (2018) 17-56.
- Bryce – Ress 2016 T. Bryce – B. Ress, *Atlas of the Ancient Near East from Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*. New York -London 2016.
- Bunimovitz 2019 S. Bunimovitz, "Canaan is your Land and Its Kings Are Your Servants-Conceptualizing the Late Bronze Age Egyptian Government in the Southern Levant". Eds. A. Yasur-Landau – E. H. Cline – Y. M. Rowan, *The Social Archaeology of The Levant from Prehistory to the Present*. Cambridge (2019) 265-280.
- CAD *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*.
- Cohen 2019 Y. Cohen, "Cuneiform Writing In Bronze Age Canaan". Eds. A. Yasur-Landau – E. H. Cline – Y. M. Rowan, *The Social Archaeology of the Levant From Prehistory to the Present*. Cambridge (2019) 245-264.
- Gammie 1955 J. G. Gammie, *Melchizedek-An Exegetical Study of Genesis 14 and the Psalter*. Unpublished Ph.D. Thesis, University of Edinburg. Edinburg 1955.
- Grabbe 2003 L. L. Grabbe, "Ethnic Groups in Jerusalem". Eds. T. L. Thompson – S. K. Jayyusi, *Jerusalem in Ancient History and Tradition*. London (2003) 145-163.
- Grabbe 2016 L. L. Grabbe, "Late Bronze Age Palestine: If we had only the Bible ...". Ed. Lester L. Grabbe, *The Land of Canaan in the Late Bronze Age*. London-Oxford (2016) 11-56.
- Gray 1949 J. Gray, "The Desert God 'ATTR in the Literature and Religion of Canaan". *Journal of Near Eastern Studies* 8/2 (1949) 72-83.
- Grayson – Novotny 2012 A. K. Grayson – J. Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)RINAP 3/1*. Winona Lake 2012.
- Grayson – Novotny 2014 A. K. Grayson – J. Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)RINAP 3/2*. Winona Lake 2014.
- Hess 1993 R. S. Hess, *Amarna Personal Names*. Indiana 1993.
- Hoffmeier 2004 J. K. Hoffmeier, "Aspects Of Egyptian Foreign Policy in the 18th Dynasty in Western Asia And Nubia". Eds. G. N. Knoppers – A. Hirsch, *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World: Studies in Honor of Donald B. Redford*. Leiden (2004)121-141.
- Holland 2010 G. S. Holland, *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Plymouth 2010.
- Izre'el 1997 S. Izre'el, *The Amarna Scholarly Tablets*. Groningen 1997.
- King 1992 P. J. King, "Jerusalem". Ed. D. N. Freedman, *The Anchor Bible Dictionary*. New York (1992) 4324-4345.
- Lewis 1997 Theodore J. Lewis, "The Birth of the Gracious Gods-CAT 1-23". Ed. Simon B. Parker, *Ugaritic Narrative Poetry*. Society of Biblical Literature, USA (1997) 205-2014.
- Lewy 1940 J. Lewy "The Šulman Temple in Jerusalem". *Journal of Biblical Literature* 59/4 (1940) 519-522.

- Lipiński 2016 E. Lipiński, "Hurrians And Their Gods in Canaan". *Rocznik Orientalistyczny* 69-1 (2016) 125–141.
- Mackey 2007 D. F. Mackey, *A Revised History of the Era of King Hezekiah of Judah and its Background*. Unpublished Master Thesis, The University of Sydney. New South Wales 2007.
- Memiş 2003 E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*. Konya 2003.
- Mieroop 2019a M. V. De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*. Çev. A. O. Bozkurt. İstanbul 2019.
- Mieroop 2019b M. V. De Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*. Çev. S. Gül. İstanbul 2019.
- Moran 1992 W. L. Moran, *Amarna Letters*. Baltimore - London 1992.
- Mynářová 2007 J. Mynářová, *Language of Amarna- Language of Diplomacy Perspective on the Amarna Letters*. Prague 2007.
- Na'aman 2000 N. Na'aman, "The Egyptian-Canaanite Correspondence". Eds. R. Cohen–R. Westbrook, *The Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*. Baltimore - London (2000) 125-138.
- Na'aman 2011 N. Na'aman, "Jerusalem in the Amarna Period". Eds. C. Arnould-Béhar –A. Lemaire, *Jérusalem Antique Et Médiévale Mélanges En L'honneur D'ernest-Marie Laperrousaz*. Paris (2011) 31-48.
- Pfoh 2016 E. Pfoh, *Syria-Palestine in the Late Bronze Age an Anthropology of Politics and Power*. New York 2016.
- Rainey 2015 A. F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence 2 Vol. Set. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*. Boston 2015.
- RINAP *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*.
- Sawah 2003 F. Sawah, "Jerusalem in the Age of the Kingdom of Judah". Eds. T. L. Thompson – S. K. Jayyusi, *Jerusalem in Ancient History and Tradition*. London (2003) 114-144.
- Schulman 1979 A. R. Schulman, "Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom". *Journal of Near Eastern Studies* 38-3 (1979) 177-193.
- Siddall 2009 L. R. Siddall, "A Geographical Analysis of the Injunctive in the Amarna Letters from Syria-Palestine and its Relevance for Egyptian Imperialism". *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 1/4 (2009) 5–12.
- Tor 2006 A. B. Tor, "Do The Execration Texts Reflect an Accurate Picture of the Contemporary Settlement Map of Palestine?". Eds. Yairah Amit–Ehud Ben Zvi–Israel Finkelstein–Oded Lipschits, *Essays on Ancient Israel in its Near Eastern Context A Tirbute to Nadan Na'aman*. Eisenbrauns (2006) 63-87.
- Tryl 2007 F. Tryl, "Abdi-Hepa i jego stolica. Jerozolima w okresie późnego brązu". *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 60/3 (2007) 165-175.
- Unger 2014 M. F. Unger, *Israel and the Aramaeans of Damascus: A Study in Archaeological Illumination of Bible History*. Eugene-Oregon 2014.
- VAT *Vorderasiatische Abteilung Tontafeln*.
- Westbrook 2003 R. Westbrook, "The Character of Ancient Near Eastern Law". Ed. R. Westbrook, *A History of Ancient Near Eastern Law Vol. 1*. Leiden (2003) 1-90.
- Wilson 1956 J. A. Wilson, *The Culture of Ancient Egypt*. Chicago-London 1956.

- Wilson 1992 J. A. Wilson, "Egyptian Rituals and Incantations". Ed. J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to Old Testament*. Princeton (1992) 325-330.
- Yılmaz 2020 C. Yılmaz, *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi ve Sosyal Görünümü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli 2020.